

„MANUSCRIPTUM”

L. Chișu *

„MANUSCRIPTUM”, revistă trimestrială, editată, începând din 1970, de Muzeul Național al Literaturii Române, în care sunt comentate, explicate și interpretate în context istorico-literar manuscrise inedite sau alte tipuri de documente (corespondență, memorii, iconografie), introduse în circuitul culturii de specialitate în scopul valorificării operei postume a scriitorilor și cunoașterii aprofundate a vieții și activității lor.

Primul director al publicației a fost Perpessicius, care este semnatul articolului-program. Prin tradiție, conducătorul instituției devine și redactor-șef/director al publicației. Între 1972 și 2012, la conducerea **M.** s-au aflat Al. Oprea (1972–1983), Nicolae Ciobanu (1984–1987), Adriana Daia (1988) și Pavel Pereș (1989). De la numărul 1/1990, Petru Creția devine redactor-șef, apoi director onorific. Începând cu numărul 3–4/1990, redactor-șef este Alexandru Condeescu, devenit director (1992–2007). Între 2008 și 2012 la conducerea editorială se succedează Radu Călin Cristea, care îi delegă această sarcină criticului Livius Ciocârlie, iar între 2009 și 2012 Lucian Chișu. De-a lungul anilor, din colectivul de redacție, au făcut parte Fănuș Băileșteanu, Adrian Botta, Constandina Brezu, Nicolae Ciobanu, Ofelia Creția, Ioan Cristescu, Diana Cristev, Nicolae Florescu, Corin Grosu, Eugen Mihaiciuc, Ruxandra Mihăilă, Manuela Tănăsescu, Florea Vlad, Romulus Vulpescu ș.a. La fel, printre autorii comentariilor din **M.** s-au aflat Al. Andriescu, Marta Anineanu, Arșavir Acterian, Corneliu Barborică, Ion Bălu, Nicolae Bârna, Mihai Beniuc, Ileana Berlogea, Barbu Brezianu, Radu Boureanu, Marin Bucur, Ioan Buduca, Gh. Bulgăr, Zoe Dumitrescu-Bușulenga, Ștefan Cazimir, Liviu Călin, Al. Călinescu, Mircea Cărtărescu, Virgil Căndea, Ioan Chindriș, Gheorghe Chivu, Mircea Ciobanu, Livius Ciocârlie, Barbu Cioculescu, Șerban Cioculescu, Constantin Ciopraga, Mircea Coloșenco, Denisa Comănescu, Paul Cornea, Victor Crăciun, Constantin Crișan, Ov. S. Crohmălniceanu, Const. Cubleşan, Iordan Datcu, Dan Deșliu, Al. Dima, Ștefan Aug. Doinaș, Mihai Drăgan, Gabriela Dumitrescu, Victor Eftimiu, Virgiliu Ene, Ghiță Florea, Laurențiu Fulga, Mircea Handoca, Al. Husar, Alexandru George, Octavian O. Ghibu, Stancu Ilin, Iorgu Iordan, Dumitru Ivănescu, Ioan Bogdan Lefter, Gabriel Liiceanu, George Macovescu, Florin Manolescu, Nicolae Manolescu, Emil Manu, Solomon Marcus, Mircea Martin, Irina Mavrodin, Dan Horia Mazilu, Nicolae Mecu, Dumitru Micu,

* Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu” al Academiei Române.

Gheorghe Mihăilă, George Munteanu, Romul Munteanu, George Neagoe, Fănuș Neagu, Vasile Netea, Viorica Nișcov, I. Oprișan, Z. Ornea, Dumitru D. Panaitescu, Ov. Papadima, Adrian Păunescu, Paul Păltânea, Ioana Em. Petrescu, Cornelia Pillat, Al. Piru, Elena Piru, Andrei Pleșu, Mircea Popa, C. Popescu-Cadem, Cornel Regman, Traian Reu, Ion Rotaru, Ion Roșu, M. N. Rusu, Aurel Sasu, Al. Săndulescu, Zaharia Sângeorzan, Nicolae Scurtu, Dan Simonescu, Dan Smântânescu, Valentin Silvestru, Dan Slușanschi, Marin Sorescu, Elvira Sorohan, Ioan Șerb, Geo Șerban, Mariana Șora, Cornelia Ștefănescu, Gabriel Ștrempele, Elena Țarălungă, Pavel Țugui, Laurențiu Ulici, Doina Uricariu, Vasile Vetișanu, Mircea Zăciu, Ion Zamfirescu, C. D. Zeletin, iar dintre colaboratorii din redacție și din muzeu Fănuș Băileșteanu, Adrian Botta, Costandina Brezu, Oxana Busuioceanu, Lucian Chișu, Nicolae Ciobanu, Simona Cioculescu, Alexandru Condeescu, Anca Costa-Foru, Emil Ciulei, Ofelia Creția, Petru Creția, Diana Cristev, Aurelia Dumitrașcu, Ileana Ene, Cătălin Ene, Nicolae Florescu, Elena Fluierașu, Aureliu Goci, Elisa Izbășoiu, Rodica Marian, Dora Mezdrea, Ruxandra Mihăilă, Al. Oprea, Eugenia Oprescu, Valentina Pituț, Flavius Sabău, Manuela Tănăsescu, Dimitire Vatamaniuc, Teodor Vârgolici, Romulus Vulpescu.

Alegerea titlului publicației a pendulat între variantele „Sisyphos”, „Marsyas”; „Diogene”, „Universul literar” (al cărui „custode” fusese Perpessicius, 1925–1927), „Museu literar” (împrumutat din galeria publicațiilor scoase de Ion Heliade-Rădulescu). Inițial, se preconizase editarea unui buletin informativ, opțiune înlocuită cu proiectul unei reviste de istorie literară, cu un profil aparte și aspirații deloc modeste. Graficianul Victor Masek a conceput coperta și înfățișarea grafică a revistei, care au rămas neschimbate de la prima apariție.

M. a funcționat oficial între 1970 și 2005/2008, când, prin HG 78/2005, rămâne sub autoritatea Ministerului Culturii și Cultelor, dar este scoasă din exercițiul bugetar anual. Alături de alte publicații, **M.** este desființată în urma HG 1598/2008, an din care statutul revistei devine incert. Continuă să apară, fără a avea un colectiv redacțional și personalitate juridică, la inițiativa conducerilor succesive ale MNLR, prin efortul conjugat al personalului științific și, uneori, prin subvenții acordate de AFCN.

În Programul nostru, articol apărut în primul număr al revistei, D. Panaitescu-Perpessicius trasa liniile de forță ale **M.**, insistând asupra caracterului inedit al tuturor tipurilor de documente prezente în paginile ei: „Muzeul Literaturii Române a hotărât să editeze o publicație periodică trimestrială, în care să împărtășească, rând pe rând, câte ceva din colecțiile acumulate în cei peste treisprezece ani de existență ai instituției. [...] Sub raportul importanței, colecțiile dețin întreaga gamă a documentelor privitoare la viața scriitorilor: manuscrise, acte biografice, corespondență, iconografie, obiecte rămase de la scriitori, lucrări plastice înfățișând diferiți oameni de litere etc., etc. [...] Titlul acestei publicații este «Manuscriptum» și el denumește, în forma lui solemnă, nu numai acea tortură dulce a manuscrisului, care a muncit pe marii și micii scriitori, de la noi și de pretutindeni, dar și ceva din

«farmecul manuscriselor», în primul rând eminesciene, despre care scriam pe vremuri...: «... Un drum prin Daedalul manuscriselor eminesciene e o călătorie din cele mai aventuroase... Din fiecare pagină o flacăra jucăușă îți arată și drumul și tezaurul... Nimic din ce-a căzut pe paginile acestea sacre n-a fost zvârlit la întâmplare. Aici și piatra e fertilă. Orice sămânță germinează. Apleacă-te și-i vei culege rodul». În primul rând, revista noastră va acorda tot interesul laboratorului intim al literatului, înțelegând prin aceasta întreg procesul de filtrare, de la formele primare, până la forma definitivă, variațiile de titlu ale poemelor sau culegerilor etc. [...] Corespondența scriitorilor... acordă un larg spațiu acestui gen de confesiuni revelatorii sub toate raporturile, biografice și de creație. [...] O rubrică, la care revista noastră ține cu osebire și căreia îi va acorda întreaga atenție, este aceea rezervată unor mărturii literare... Dorința revistei noastre ar fi ca aceste «mărturii literare» să devină sursa primordială în relatările biografice ale scriitorilor. [...] Relațiile scriitorilor noștri cu celelalte culturi europene va fi încă una din preocupările revistei... În aceeași măsură, vom dezgăsi, întâi din arhiva noastră, și apoi din alte fonduri, scrisori sau alte documente, în care personalități de prestigiu mondial ale culturii europene au vorbit despre țara noastră și despre oamenii ei. [...] Deși consacrată, în majoritatea cazurilor, documentului, revista noastră nu va nesocoti nici beletristica propriu-zisă; versuri, proză, teatru, sau comentarii critice – pagini rămase, bineînțeles, inedite. [...] Sub raportul iconografic, revista va tipări: portrete inedite, facsimile de pe pagini, autografe, caricaturi și desene, opera scriitorilor sau extrase din colecțiile celebre pe vremuri”.

Apariția primelor numere din **M.** a fost întâmpinată în presa culturală cu aprecieri favorabile, dar și cu unele atitudini mai rezervate, cum a fost cea a „cârtitorului” Șerban Cioculescu. Criticul indica și un posibil model: publicația franceză «Le manuscrit autographe», ale cărei pagini le găsea mai degrabă monotone. Dacă, la început, se arătase neîncrezător, Șerban Cioculescu își sfârșea comentariile („Tribuna”, nr. 35, 1971) admirativ: „Când s-a anunțat apariția revistei «Manuscriptum», deși numele mult regretatului academician Perpessicius [dispărut la 29 martie 1971] era un gir, am fost sceptic asupra înfățișării pe care trebuie să o aibă această publicație, fără precedent la noi. [...]. Lipsea preocuparea pentru acest gen de tipăritură care valorificând manuscrise să ne ofere imaginea psihică a omului: temperamentul, stilul de viață și de gândire; ba chiar, la nevoie, impaciența lui, în sfârșit, toate simptomele creației. Și cum tradițiile se formează foarte încet, scepticismul meu față de inițiativa ilustrului dispărut era oarecum îndreptățit. De la primul număr, însă, mi-am dat seama că aveam sub ochi o revistă competentă în materie, deosebit de atractivă – un instrument de lucru indispensabil, a cărei multitudine de preocupări în jurul manuscrisului inedit – nici n-ai fi bănuț-o”. Față de rezervele formulate în presă și de reproșurile primite la adresa redacțională, noul director al M(N)LR și redactor-șef al revistei, Al. Oprea, aducea unele clarificări, în evaluarea făcută la un an de la prima apariție: „S-au auzit... voci care deplângeau caracterul prea «publicistic» etalat de «Manuscriptum». Dacă asta voia să însemne

un apel la o mai mare rigoare științifică, modificările operate de la număr la număr sunt o dovadă că noi veneam în întâmpinarea unor asemenea deziderate. În cazul altor imputări acționa însă, în chip vădit, prejudecata conform căreia o revistă de documente trebuie în chip fatal să fie gravă (citește: academică) și cu o înfățișare grafică modestă (citește: uniformă, cenușie). Ceea ce nu se înțelegea e că noi nu edităm un *corpus* de documente, ci o revistă, cu drepturi inalienabile la diversitate și atractivitate, mergând chiar până la... experimentarea de formule publicistice (*sic!*) (Fără a mai pune la socoteală că unii cereau să ne întoarcem la haina modestă a unor anuare sau buletine de muzee în numele malițioasei zicale: *Sutor, ne supra crepidam*), dar o revistă de documente; de unde ambiția noastră de a expulza din paginile ei articolele teoretice fără obiect sau divagațiile eseistice. [...] Și-aici ne lovim de aceeași neînțelegere a structurii unei reviste. Căci nu întâmplător am creat noi diverse rubrici, nu pur și simplu pentru a ne etala ingeniozitatea gazetărească, ci pentru a putea diferenția documentele, a le grada – sau, altfel spus, a le etaja – în funcție de caracterul lor. [...] Pentru a fi mai bine înțeleși, vom spune că, în acest an, de când există «Manuscriptum», am avut de întâmpinat unele cereri cu caracter revendicativ care toate pot fi reduse la ideea aceasta: nu toate documentele trebuie comunicate, unele ar trebui să fie ținute sub obroc. [...] Nu vedem cum ar putea fi o istorie literară adevărată fără a exista deplina libertate a cercetătorului în studierea tuturor documentelor ce țin de un scriitor sau de altul. Cum ar putea fi altfel înlăturate viziunile fetișizante și făcută știință adevărată? A-i prezenta pe autori «așa cum sunt»! [...] S-a observat, credem, că în transcrierea documentelor încercăm să folosim principiul lecturii palimpsestice în locul celei uniplane, înfățișând varii straturi de variante, ca și, marcând diferențierile grafice, nuanțele de cerneluri etc., totul în vederea unei reproduceri cât mai fidele, neuitând avertismentul marelui Eminescu: «în critica documentelor nu e permis a visa». Într-un moment când, în critică, unele tendințe impresioniste fac să fie încă depreciate eforturile de determinare concretă a destinului scriitorilor și al operelor ca și, în general, evidențierea relațiilor semnificative dintre istorie și literatură, *reabilitarea* documentului (cu poezia lui specifică) ne apare sarcina noastră de căpetenie. [...] «Manuscriptum» își propune să adopte o atitudine mai activă în dezbaterile legate de istoria literară, fără a depăși, desigur, granițele fixate publicației noastre de profilul ei. Vom analiza, astfel, cu ochi critic, sub raport documentar, ediții, monografii, studii etc”. Cele două articole-program au conturat profilul filologic al **M.** alcătuit pe rubrici tematice relativ stabile, cu mici variații de titlu, nu de temă.

Până în 1989, **M.** a funcționat cu o regularitate de ceasornic. Prin aparițiile sale trimestriale, **M.** și-a câștigat, de la an la an, un loc distinct printre celelalte formate culturale de la noi, devenind, în termenii limbajului contemporan, în scurt timp un brand. Publicația s-a aflat permanent și în atenția specialiștilor de peste hotare, între altele și datorită rubricilor Scriitori străini/români în arhive române/străine, în cadrul cărora erau etalate numeroasele mărturii ale prieteniei, colaborării și schimburilor culturale dintre scriitorii și editorii autohtoni și scriitorii

și editorii străini, argument peremptoriu al prezenței literaturii române în spațiul cultural european. Fiindcă, după un parcurs de mai bine de un deceniu, se impunea realizarea unui auxiliar informativ, M(N)LR a editat Indexul intitulat „Manuscriptum” în 50 de numere (1983). În primul Index, alături de articolele-program și de dovezile de stimă ale oamenilor de cultură și scriitorilor autohtoni (C. Daicoviciu, Mihnea Gheorghiu, Mircea Malița, Al. Philippide, Edgar Papu, Marin Sorescu) sunt reproduse elogiile venind din străinătate: Beda Addelman (RFG), Henri Béhar (Franța), Rosa del Conte (Italia), Iuri Kojevnikov (Federația Rusă), Radu Flora (Serbia), Mircea Eliade („... «Manuscriptum», o excelentă revistă, a cărei colecție o posed aproape în întregime...”). Utilitatea *Indexul*-ului consta în sinteza sumarelor revistei împărțită în patru sfere de interes: cronologie, rubrici, autori și iconografie, sinteză care oferea, datorită acestei temeinice structurări, un acces util, rapid și divers. Acest veritabil instrument de lucru a necesitat, din când în când, reeditări pentru a se aduce la zi acumulările istorico-literare din numerele nou apărute. O ediție/editare intermediară, cuprinde intervalul 1970–2000 și se intitulează, după vechiul tipic, „Manuscriptum” în 65 de numere, urmată de o „integrală” ce atinge anul 2012. Acestea respectă principiile urmate la elaborarea din 1983, în ceea ce privește componența autorilor de texte inedite și pe aceea a cercetătorilor. Sunt consemnate variațiile de rubrică și, faptul cel mai important, sunt restituite numelor celor interziși, scoși din primul Index din cauza solicitărilor de azil politic și rămânerii lor în străinătate.

După Revoluția din Decembrie 1989, în pofida așteptărilor de optimizare calitativă prin sporirea numărului de pagini și completarea redacției cu noi specialiști, publicația și-a pierdut ritmicitatea, dar și-a păstrat, bine conservată, structura tematică. Dacă între 1970 și 1983, în patrusprezece ani, **M.** editase 50 de numere, între 1984 și 2010, data de apariție a celui de-al doilea Index, se tipăresc numai 65 de numere în loc de 120, cât ar fi fost normal. Din cauzele deja cunoscute, **M.** intră în dizoluție (2005), consecințele acestui fapt fiind marcate de sacrificii și decizii de la programul inițial. **M.** și-a modificat formatul periodic, ieșirile de la tipar devenind dezordonate, cu greu stabilizate anual, într-un număr restrâns de pagini, dar păstrându-și numerotarea după vechiul sistem, cu patru apariții pe an. Aceste vicisitudini se vor repercuta asupra calității serviciilor culturale, deoarece, odată cu desființarea cenzurii comuniste, presa de toate categoriile, de la cotidiene până la reviste prizărite prin colțurile țării (cele mai multe aproape imposibil de obținut, de negăsit în biblioteci), a început să publice documente inedite, paginile acestora fiind literalmente invadate de manuscrise, jurnale, corespondență și tot felul de înscrisuri-mărturii inedite, încredințate lecturii publice fără respectarea acritică a normelor filologice, perpetuându-se bizareri de genul confundării copiei cu originalul, fără precizarea provenienței sau fondului aparținător, oferindu-se cititorilor comentarii lacunare (sau deloc) asupra contextului istorico-literar, într-un cuvânt neprofesionist. Până în 1989 această preocupare fusese apanajul **M.**

Și după 1990 M. își păstrează cu strictete profilul. În editorialul lui Petru Creția, intitulat *În pragul altei vremi* (1/1990), se reafirmă linia care a consacrat revista, „întoarsă spre trecut” și restituind prezentului relicve documentare, când acestea sunt inedite. Rubricile consacrate sunt: *Scriitori români în arhive străine*, *Scriitori străini în arhive românești*, *Interferențe/Confluente*, *Afinități elective*, *Cronica edițiilor*, *Curier*, *Restituiri*, *Spicuri*, *Fișier bibliografic*, *Iconografie/File de album*, *Proză, teatru, critică* ș. a. Treptat, rubricile își extind sfera de cuprindere, adăugându-se *Centenar*, *Arhiva contemporană*, *Măștile prozei*, *Prima verba – ultima verba*, *Scriitorul și epoca sa*, *Caiete de creație*, *Revelația documentului*, *În dezbateri*, *Epistolar*, *Dosar*, *File de album*, *Grădina lui Akademos*, *Eseu* etc.

Desfășurată pe coordonatele amintite, cercetarea și comentariile istorico-literare evidențiază de-a lungul primelor decenii de apariție a M. preocuparea constantă pentru creația eminesciană, cele mai multe dintre „noutățile” privitoare la cunoașterea în amănunt a vieții și operei poetului fiind prezentate în paginile revistei. Ele se află în directă legătură cu elaborarea ediției Eminescu, *Opere*, începută de Perpessicius, și definitivată de Colectivul Eminescu, în preajma centenarului morții, în 1989, prilej cu care cele patru apariții din an sunt consacrate majoritar comemorării poetului (împreună cu el și comemorării lui Ion Creangă). Unul dintre cele mai spectaculoase este M. 1/1991, intitulat „număr special Eminescu”, realizat integral de Petru Creția, cuprinzând, de-a lungul celor 150 de pagini, prezentarea intitulată *Un nou dar al manuscriselor eminesciene*, însoțită de *Poezii inedite*, cu douăzeci și patru de inedite propriu-zise, *Poezii recent publicate ca inedite*, conținând șaisprezece poeme imprimate ca inedite în 1989–1990, din periodice, *Reconstituiri și autonomizări*, constând în douăsprezece reconstituiri și autonomizări, dintre care cinci inedite, precum și *Tehnica prezentării textului*, conformă criteriului de selecție rămas același.

Din foarte generoasa ofertă de acest tip atrag atenția poezii inedite de Mihail Sadoveanu (nr. 1/1971), Tudor Arghezi (nr. 1/1972), Lucian Blaga (nr. 1/1974), Ion Barbu (nr. 1/1978), V. Voiculescu (nr. 1–4/1992), G. Bacovia (nr. 1–4/2001).

Sunt, de asemenea, prezentate de-a lungul timpului eșantioane inedite de proză: Anton Holban (3/1971), Panait Istrati (nr. 4/1971), Liviu Rebreanu (nr. 4/1972), Gib Mihăescu (nr. 1/1978), Ioan Agârbiceanu (nr. 1/1983), Marin Preda (nr. 3/1984) Hortensia Papadat-Bengescu (variante definitivă a nuvelei *Rochia miresei*, 4/1989), Ion Vinea (povestirea *Mireasmă pe calvar*, 1/1990), Mircea Vulcănescu (prozele *Rada*, *Spre casă*, *Prin miriște*, 1–2/1996), G. Bacovia (poemele în proză *Tăcere de savant* și *Oameni civilizați*, 1–4/2001).

M. oferă tiparului și texte dramatice inedite având ca autori pe I.L. Caragiale (*Titircă*, *Sotirescu et c-ia* – caietul berlinez cu schițele pentru piesă, rămasă ca proiect, prezentate de Corin Grosu, 2/1971), Radu Stanca (1–4/2012), G. Ciprian, Dimitrie Stelaru, G.M. Zamfirescu. Numărul notat 3–4/1996 – 1/1997 este dedicat teatrului, mai ales celui tradus în românește după autori străini.

Ilustrată de nume sonore din cultura română și universală, secvența epistolară prezintă în **M.**, două aspecte interferente: se configurează, pe de-o parte, în laborator de creație, iar, pe de altă parte, manifestă interesul față de aspecte necunoscute din existența epistoierilor sau a personajelor culturale evocate: G. Ibrăileanu–Paul Zarifopol (nr. 1/1970), Benedetto Croce–Mihail Dragomirescu (nr. 2/1971), Mihai Eminescu–Veronica Micle (două scrisori, nr. 4/1971), E. Lovinescu–Hortensia Papadat-Bengescu (zece scrisori, nr. 4/1971), I.L. Caragiale (epistole berlineze, nr. 3/1984), Petru Comarnescu–Pavel Țugui (nr. 4/1989), Constantin Noica–Mircea Eliade, Sașa Pană–Ionel Jianu (nr. 1–4/1993), Mihail Sebastian–Martha Bibescu (nr. 1–4/2001), Mircea Eliade–Dumitru Micu (nr. 4/2008), Constantin Noica–Petru Comarnescu (nr. 1–4/2009), I. Negoïtescu–Ion Vartic (nr. 1–4/2012).

De-a lungul timpului **M.** consacră numere speciale evocării unor personalități ale culturii și literaturii române: Tudor Vianu (4/1972, 2–4/1997), N. Iorga (nr. 4/1971), E. Lovinescu (1/1974), G. Călinescu (2/1974), Ioan Slavici (3/1974), Mihail Sadoveanu (nr. 4/1980), Centenar Liviu Rebreanu (nr. 3/1985), Mihail Sorbul (nr. 1/1986), Nichita Stănescu (nr. 1–4/1993; nr.1–2/2003; nr. 3–4/2003), Nichifor Crainic (nr. 1–4/1995; alcătuit din versuri, memorii, corespondență și publicistică, majoritatea fiind documente din arhivele Securității), Mircea Vulcănescu (nr. 1–4/1996), Vasile Băncilă (nr. 1–4/1998), Cristian Popescu (nr. 1–4/1999; însoțit de volumul *Arta Popescu*, al autorului omagiat), I.L. Caragiale (nr. 1–4/2002), Cercul literar de la Sibiu (nr. 1–4/2012). Alte numere se referă prioritar fie la la evenimente cu larg ecou național, cum au fost cel dedicat prezenței în literatură a Războiului de Independență (nr. 2/ 1977), fie aduc în prim-plan Scriitori diplomați (de la Al. Duiliu Zamfirescu la Oscar Walter Cisek, Aron Cotruș, Lucian Blaga, Mircea Eliade, Eugen Ionescu, Emil Cioran, Grigore Cugler-Apunake), ori pagini de corespondență și evocări ale avangardiștilor Tristan Tzara, Urmuz, Sașa Pană, Ștefan Roll, Ilarie Voronca, B. Fundoianu.

Caracterul inedit al textelor prezente număr de număr, dă un aer inefabil fiecărei apariții în parte, vorbind prin el însuși despre „farmecul manuscriselor”.

BIBLIOGRAFIE

- * *, „Manuscriptum”, în 50 de numere, București, 1983.
 * *, „Manuscriptum”, în 65 de numere, București, 2011.
 I. C. Chițimia, Al. Dima (coord.) *Dicționar cronologic. Literatura română*. București, 1979, 285.
 I. Hangiu, *Dicționarul presei literare românești, 1790–2000*, București, 2004, 422–423.
 Marian Petcu (coord.), *Istoria jurnalismului în date. Enciclopedie cronologică*, Iași, 2012.
 Dim. Păcurariu (coord.), *Dicționar de literatură română. Scriitori. Reviste. Curente*, București, 1979, 246–247.
 Șerban Cioculescu, *Manuscripte și „Manuscriptum”* în TR, 1971, nr. 35, 6.
 Al. Oprea, „*Manuscriptum*” sau reabilitarea documentului, MS, nr. 1(6)/1972.
 Al. Philippide, *Cinstirea scrisului*, în CNT, 1971, nr. 15, 1.